

ՀԱՅ-ԹԱԹԵՐԻ
ՏԱՐԱԲԱՇԽՈՒԱԾՈՒԹԵԱՆ ՈՒ
ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԻՑ
(ԺԸ. ԴԱՐԻ ՍԿԻԶԲ - ԺԹ. ԴԱՐԻ ՎԵՐՋ)

ԱՐՍԷՆ ՅԱԿՈԲԵԱՆ

ԺԸ. դարի սկզբին հիւսիս-արեւելեան Այսրկովկասում, մասնաւորապէս Դերբենդի, Ղուբայի եւ Մուշկուրի շրջաններն ընդգրկող տարածքում յիշատակուող մի շարք բնակավայրերի վերաբերեալ ուսումնասիրութիւնները ցոյց են տալիս, որ այդտեղ բնակւում էր առաւելապէս թաթախօս հայադաւան բնակչութիւն: Այս խումբը ԺԹ.-ի դարերում յիշատակւում էր «հայ-թաթեր», «թաթ հայեր», «թաթախօս հայեր» կամ «թաթ-լուսաւորչականներ» անունով:

Այս խմբի ծագումնաբանական հարցերը գիտութեան կողմից դեռեւս յստակ պարզաբանուած չեն, եւ այդ խնդրի վերաբերեալ արտայայտուած են տարբեր կարծիքներ: Որոշ մասնագէտներ, հիմք ընդունելով նրանց կողմից օգտագործուող թաթերէն լեզուն, կարծիք են յայտնել, որ այս խումբը ունի իրանական ծագում եւ յետագայում, ընդունելով հայադաւան քրիստոնէութիւնը, ձեռք է բերել հայկական ինքնութիւն¹: Բացի այդ, օգտագործուող «թաթ քրիստոնեաներ» կամ «թաթ լուսաւորչականներ» տերմինը ինքնին ցուցում է խմբի էթնիկական առումով իրանական ծագման եւ ինքնութեան մասին²: Նշենք, որ որեւէ խմբի էթնիկական բնութագրման համար լեզուական գործօնը կարեւոր, բայց ոչ գլխաւոր պայման է եւ այն ոչ միշտ կարող է համընկնել էթնիկական ինքնութեանը, ծագմանը: Ըստ այլ տեսակէտների՝ այս խումբը ունի հայկական ծագում եւ յետագայում է դարձել թաթախօս. այս տեսակէտի համատեքստում շրջանառւում է «թաթախօս հայեր» տերմինը³: Վերոնշեալ կարծիքները, սակայն, անհրաժեշտ աղբիւրագիտական կամ տեսական հիմնաւորում չունեն եւ շրջանառւում են որպէս վարկածներ⁴:

Առայժմ մանրամասնօրէն չանդրադառնալով թաթախօս հայադաւան այս խմբի ծագումնաբանութեան եւ ինքնութեան խնդիրներին,

այս յօդուածով փորձ է արւում ի մի հաւաքել ԺԸ.-ԺԹ. դարերի տեղեկութիւնները նրանց տեղաբաշխուածութեան վերաբերեալ, մի խնդիր, որն առաւելապէս զուգորդւում է տեղահանութիւնների եւ տեղափոխութիւնների հետ:

1718ին յիշատակւում են խաչմաս⁵ եւ Նուգդի գիւղերը: Հետաքրքրական է մօտ 15 տուն հայ բնակչութիւն ունեցած Նուգդի գիւղի նկարագրութիւնը: Այն գերաններով եւ աւազով ամրացուած պարուսպով պաշտպանուած բնակավայր էր: Ունէր մի մուտք, որի դարպասները գիշերները փակւում էին՝ աւազակներից պաշտպանուելու նպատակով:

Մուշկուրի, Դերբենդի եւ Ղուբայի շրջանի մի շարք բնակավայրերի անունները (այդ թւում՝ Նուգդին) նշւում են նաեւ 1725ին: Այդ տարիները Արեւելեան Այսրկովկասում քաղաքական առումով խառը ժամանակաշրջան էին: Հակաիրանական ուղղուածութիւն ունեցող անջատողական շարժումները ուղեկցւում էին տարածքաշրջանում սիւննիզմի դիրքերի ամրապնդմամբ, շիա մահմեդականների, հայերի եւ հրեաների հալածանքներով: Վերոյիշեալ գիւղերը յիշատակւում են այդ դէպքերի կապակցութեամբ:

Մարտիրոս Վարդապետի Դերբենդից վրացիների Վախթանգ 2. (1716-24) թագաւորին գրած նամակում նկարագրւում է Մուշկուրի 12 «հայկական» անուանեալ, սակայն իրականում թաթարոս հայադաւան բնակչութիւն ունեցող, գիւղերի վիճակը եւ վերջինից օգնութիւն է խնդրւում: Այդ գիւղերից էին՝ 1. Ղարադուրթլու, 2. Մալախալի, 3. Նուկդի, 4. Փատարմեկ, 5. Վանամիր, 6. Մուսուրման Պարախում, 7. Ղարաջալու, 8. Արմանի Պարախում: Վարդապետը նշում է, որ «Մսկուրու եւ Շապրանու հայերը փախչում են» եւ, որ Փատարմեկի, Վանամիրի եւ Մուսուրման Պարախումի բնակիչները ապաստանել են Մալախալի եւ Նուկդի (Նուգդի) գիւղերում: Այստեղ են նաեւ Ղարաջալուի եւ Արմանի Պարախումի բնակիչները, որոնք «կէս ու կէս եկել են, էլւի այս հայերի միջումն են»⁶: Նշւում է, որ «այն գեղերանք որ փախել են եկել Ճ (100) տուն է, հալա շատ տուն կուկայ, թէ որ գեղս տէրութիւն անող լինի»: Փախստականների մի մասը յետագայում՝ ռուսական հովանաւորութեան ներքոյ, վերադարձան իրենց բնակավայրերը: Հայ-Ռուսական Յարաբերութիւնները ԺԸ. Դարում ռուսերէն ժողովածուի ծանօթագրութիւնների մէջ նշւում է, որ Մուսուր-

ման Պարախումի բնակիչները հաւանաբար մահմեդական աղբրեջան-
ցիներ են եղել, որի պատճառով էլ գիւղը կոչուել է Մուսուրման
Պարախում՝ ի տարբերութիւն Արմանի Պարախումի, որտեղ բնակուել
են քրիստոնեայ հայեր¹⁰։ Փաստերը, սակայն, ցոյց են տալիս, որ ակտիւ
մահմեդականացման գօտում ընկած Պարախում գիւղերում ընդհուպ
մինչեւ ԺԸ- դարավերջը բնակուել է հայադաւան բնակչութիւն։ Խայ-
տարդէտ էթնիկական ու դաւանական նկարագիր ունեցող Արեւելեան
Այսրկովկասի տարածքում հանդիպող էթնօդաւանական, բնակա-
վայրերի բնակչութեան մասին տեղեւորները կարող են բազմիմաստ
լինել եւ միշտ չէ որ արտայայտում են իրական բովանդակութիւնը։
Այդ իսկ պատճառով այդ տեղեւորներն յաճախ յատկեցման կարիք
ունեն։ Վերոնշեալ երկու գիւղերը որոշ աղբիւրներում նշում են նաեւ
Մեծ եւ Փոքր Պարախում անուններով։

1797ին վերաբերուող հետաքրքիր տեղեկութիւններ է տալիս ԺԸ-
դարավերջի եւրոպացի ճանապարհորդ Եան Պոտոցկին։ Նա նշում է,
որ Մուշկուրի հայերը խօսում էին թաթերէն։ Թաթերէն էին խօսում
նաեւ Շիրվանի երկրագործ հրեաները, որոնք սակայն իրենց միջեւ մի
այլ լեզու էին գործածում։ Ուշագրաւ է Պոտոցկու նշումը թէ իր
տեղեկութիւնները նա վերցրել է մի հայից, որի թելադրութեամբ էլ
ինքը միաժամանակ կազմել է թաթերէնի բառարան¹¹։

Հայ-թաթերի բնակավայրերի յաջորդ յիշատակութիւնը 1798ի ռու-
սական դէպի Այսրկովկաս արշաւանքի կապակցութեամբ է, որ մեծ
ազդեցութիւն եւ հետեւանքներ ունեցաւ նրանց ճակատագրի վրայ։
Այդ ժամանակ, Յովսէփ Արքեպիսկոպոս Արղութեանը՝ Մուշկուրի եւ
Դերբենդի Ծ «Հայկական» գիւղերի անունից, դիմում է ռուսական
հրամանատարութեան եւ օգնութիւն ակնկալում՝ նշելով, որ այդ
գիւղերը դեռեւս 1792ին հաւատարմութիւն են յայտնել Ռուսաստանին
եւ որի հետեւանքով մահմեդական իշխանութիւնների կողմից են-
թարկւում են ճնշումների ու հալածանքների։ Արղութեանը խնդրում է
այդ գիւղերի բնակիչներին տեղաւորել Ղուբա քաղաքում եւ նրանց
անմիջապէս ենթարկել այստեղի ռուսական իշխանութեանը՝ ազատե-
լով նախի իշխանութիւնից։ Դիմումում նկարագրւում է նաեւ Քիլվա-
րի դրութիւնը եւ նշում, որ տեղի բնակչութիւնը՝ չրջապատուած լի-
նելով պարսիկներով¹², ենթարկւում է հալածանքների։ Արղութեանը
խնդրում է, որ նրանց վերջնական կործանումից փրկելու համար, քիլ-

վարցիներին եւ տարբեր վայրերում փոքր քանակութեամբ բնակուող հայերին թոյլ տալ գաղթել Դերբենդ կամ այլ հայկական գիւղեր¹³։

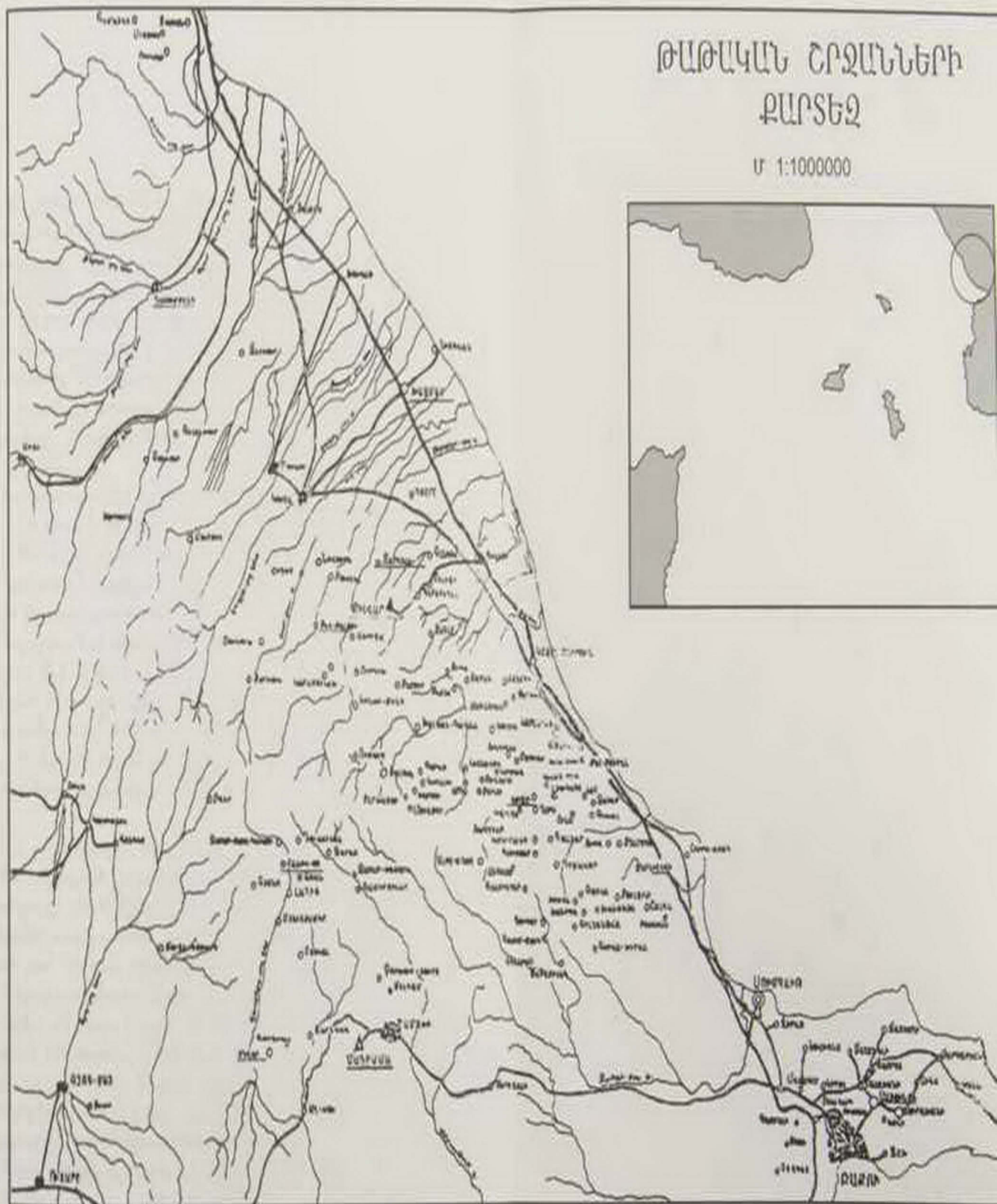
Արդութեանը ռուսական հրամանատարութեանը ուղղուած մի այլ նամակում խնդրում է հնարաւորութեան սահմաններում լեզգիական իշխանութիւնների ճնշումներից պաշտպանել Մուշկուրի նահանգի Խաչմաս, Ղարաջալու, Մեծ եւ Փոքր Պարախում, Քիլվար, Ղարադուրթլու եւ Ազատօղլի, ինչպէս նաեւ Դերբենդի նահանգի Մուլախալի (Մուլա-Խալի) եւ Նուգդի գիւղերը, որոնք նամակում յիշատակւում են իրենց տանուտէրերով եւ իւզբաշիններով¹⁴։

Ռուսաստանի կայսրուհի Եկատերինա Բ-ի (1762-1796) մահուան կապակցութեամբ, սակայն, վերոյիշեալ արշաւանքը դադարեցուեց եւ ռուսական զօրքերը վերադարձան։ Ռուսական արշաւանքին ցոյց տուած աջակցութիւնը է՛լ աւելի բարդացրեց առանց այդ էլ բարդ քաղաքական, էթնիկական ու կրօնական միջավայրում գտնուող քրիստոնեայ այս խմբի յետագայ գոյութիւնը Ղուբայի, Մուշկուրի եւ Դերբենդի տարածքում։ Արդութեանի 1787ին կազմած ու ռուսական իշխանութիւններին ուղղած մի այլ փաստաթղթում նշւում է, որ ռուսական զօրքերի հեռանալուց յետոյ 3 հայկական գիւղերին կործանում է սպասւում. նա խնդրում է թոյլ տալ 500 ընտանիքների՝ 4000 հայ քրիստոնեաների, ռուսական զօրքերի հետ հեռանալ Ռուսաստան։ Վերջիններս, ինչպէս նշւում է փաստաթղթում, միայն 3-4 նաւ էին խնդրում Ղզլար եւ Աստրախան հասնելու համար, որտեղ եւ իրենց կամքով պատրաստ էին տնօրինելու իրենց ճակատագիրը։ Արդութեանը աւելացնում է, որ բաւական է երկրագործներին, արհեստաւորներին, մետաքսագործներին ու խաղողագործներին ապահովել յարմար հողատարածքներով¹⁵։

Ինչպէս վերը բերուած փաստաթղթում է ասուած, հայերը փոքր քանակութեամբ ապրում էին նաեւ տուեալ տարածքի այլ բնակավայրերում։ Սկզբնաղբիւրներում այդ մասին պահպանուել են որոշ տեղեկութիւններ։ Օրինակ՝ ԺԸ. դարի սկզբում Կալաչեար մահմեդականաբնակ գիւղում նշւում է մի քանի հայ ընտանիքների գոյութեան մասին¹⁶։ Ըստ Պիոտր Բուտկովի՝ 1727ին Նիգարադի ուեզդում (գաւառում) կային Բեքէլի եւ Մեծ ու Փոքր Խաչմաս գիւղերը, որոնք ԺԸ. դարի վերջին ունէին 52 տուն հայ բնակչութիւն¹⁷։ ԺԸ. դարի վերջում Հիւսիսային Կովկաս գաղթածների մէջ յիշատակւում են Ղուբայի շրջանի Ուլվար, Խաշնի, Սալիք, Ղասմքեանդ, Թալարի (ներքին եւ

ԹԱԹԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ ՔԱՐՏԵԶ

Մ 1:1000000

Այս քարտեզը ներկայացնում է Հյուսիս-Արեւելեան Ադրբեջանի և Հարավային Դաղստանի քաղաքական բնակավայրերի պատկերը: Քարտեզը ընդգծում են այս տարածաշրջանի մեջ մտնող, յոդումուն իշխաւակում բնակավայրերի մի մասը:

Քարտեզը վերցւում է Սերգէյ Դարբասիւեանի «Մաղրասացիների Թաքերէն Լեզուն» առնճախօսութիւնից, որը պահուում է Երեւանի Պճառարանի Գրադարանում:

Քարտեզը կազմուել է 1970ական թուականներին և համապատասխանում է այդ ժամանակաշրջանի տեղանունական ցանկին:

վերին), Դիխան կամ Օհանխան¹⁸, ինչպէս նաեւ Դերբենդի շրջանի Պօղոսքեանդ¹⁹ բնակավայրերի հայերը: Բանասէր Մակար Մ. Վրդ. (յետագայում՝ Եպիսկոպոս) Բարխուտարեանցը նշում է, որ ԺԹ. դարի վերջին Ղուբայից հարաւ-արեւմուտք գտնուող Սպիք լեզգիա-բնակ գիւղում դեռեւս պահպանուել էին աւերակ եկեղեցու հետքերը եւ հանգստարանը, իսկ գիւղի հայադաւան բնակիչները՝ անխախտ մնալով իրենց հաւատքին եւ մահմեդականների ճնշումներից ձանձրացած, գաղթել էին Ռուսաստան²⁰: Այդ տարիներին գաղթել է նաեւ Թալարի գիւղի (ներքին եւ վերին) 500 տուն բնակչութիւնը՝ 5 քահանաներով հանդերձ²¹:

Բարխուտարեանցը այդ տարածքի Բոստանչի եւ Վէլէմիւր գիւղերի մասին նշում է, որ նրանցում գերեզմանները թուազրուած են մինչեւ 1796 ու եզրակացնում, որ «երեւի թէ սոքա եւս գաղթած են Զուրուվի ժամանակ»²², այսինքն՝ 1796ին: Հնարաւոր է, որ Վէլէմիւր գիւղը 1725ին յիշատակուած Վանամիրն է:

Հայադաւան բնակչութիւն է եղել նաեւ Դերբենդի շրջանի Բիլիջի գիւղում: Այդ են վկայում ԺԹ. դարի վերջում գիւղում դեռեւս պահպանուած «Փօղոս բուլաղ» (Պօղոսի աղբիւր) անունը կրող հայկական գերեզմանատունը²³ եւ Ռոստոմ Բէկ Երզնկեանցի հաղորդած այն տեղեկութիւնը, ըստ որի Մուլա-Խալիլ գիւղի մօտ գտնուող Սուրբ Գրիգորիսի մատուռը կառուցել են Մուլա-Խալիլի եւ Բիլիջի բնակիչները²⁴:

Այդ տարածքաշրջանում, անշուշտ, կար եւ բուն հայկական բնակչութիւն: Այդպիսին էր, հաւանաբար, Դիխան (դի = թաթերէն «գիւղ», այստեղից էլ՝ «Խանի Գիւղ») կամ Օհանխան գիւղը, որն, ըստ Բարխուտարեանցի տեղեկութեան, հիմնել էր արցախցի Օհան Խանը՝ իր հետ բերած մօտ 100 տուն բնակչութեամբ²⁵: Ըստ Մոսկուայի Համալսարանի պրոֆեսոր Բորիս Միլէրի տեղեկութեան՝ իբրեւ թէ այդ գիւղը հիմնուել է ԺԸ. դարի կէսերին: Բնակիչները՝ հաստատուելով այդտեղ, իւրացրել էին թաթերէնը²⁶: Միլէրը նշում է, որ այդ վկայութիւնը վերցուած է բանասէր Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Սմբատեանից, սակայն վերջինիս մօտ այդպիսի տեղեկութիւն չգտանք: Այսուհանդերձ, չի բացառուում, որ Օհանխանի բնակչութիւնը եւս թաթախօս լինէր:

1720ականների վերջերին եւ 1730ականների սկզբներին Ղարաբաղից ու Միւնիքից հայ գաղթականութեան հոսք է սկսւում դէպի ռուսական զօրքերի կողմից գրաւուած մերձկասպեան տարածքներ: Այդ

բնակչութեան մեծ մասը հաստատուում է մերձկասպեան տիրոյթներում, Դերբենդի ու Մուշկուրի հայկական գիւղերում: Վերաբնակիչների զգալի մասը, սակայն, 1735ին Ռուսաստանի եւ Պարսկաստանի միջեւ կնքուած համաձայնագրից յետոյ, ռուսական զօրքերի հետ հեռանում է²⁷: Հնարաւոր է, որ այդ տարիներին, արցախցի Օհան Խանը՝ վերաբնակիչներով հանդերձ, հիմնել է Օհանխան գիւղը:

ԺԸ. դարի վերջին ռուսական զօրքերի հետ հեռացել էր նաեւ Քիլվար եւ Խաչմաս գիւղերի մի մասը: Քիլվարում մնացել էր 50 տուն²⁸: Խաչմաս գիւղի վերաբերեալ Սմբատեանցը նշում է, որ այդ կողմերում հայոց բաւական բազմութիւն է բնակուել, որ յետոյ հեռացել է Մոզդուկ, Ղզլար, Պետրովսկի եւլն²⁹: Ըստ Միլլէրի, այդ տարիներին դէպի Ռուսաստան հեռացան Ղուբայի 10000 «հայեր»³⁰: Սմբատեանցը՝ անդրադառնալով այդ տարիներին Հիւսիսային Կովկաս տեղափոխուած բնակչութեանը, նշում է որ «Դարբանտ քաղաքի եւ չրջակայ գիւղերի որպէս եւ Մուլա Խալիլի, Պօղոս Քեանդի եւ այլ գիւղերի ժողովուրդը» գաղթել է «Ղզլար, Մոզդուկ, Պետրովսկի, Մաջառ (Սք. Խաչ)» եւ որ նրանց «լեզուն, սովորութիւնը եւ աւանդութիւնը նոյն է, ինչ-որ այսօր Դարբանտի, Խաչմասի, Քիլվարի, Մադրասայի հայոցն է»³¹:

1797ին ռուսաց Պաւել Ա. (1798-1801) կայսրը մի հրամանագրով վաւերացնում է, որ Դերբենդից եւ յարակից տարածքներից դուրս եկած հայերին, ըստ իրենց ցանկութեան, պէտք է բնակեցնել Ղզլարում կամ Աստրախանում՝ տրամադրելով հողատարածքներ³²: Հնարաւոր է, որ հենց այդ ժամանակ՝ արտագաղթի հենց սկզբում, այդ տարածքներից դուրս եկած հայ-թաթերի մի փոքր մաս հաստատուեց Աստրախանում: Հայ-թաթերի մի հատուածի Աստրախանում հաստատուելու մասին նշում են Միլլէրն ու Սերգէյ Ղալթախեանը³³:

Այնուամենայնիւ արտագաղթեալ հայ-թաթերի հիմնական հատուածը բնակութիւն հաստատեց Հիւսիսային Կովկասում: Դեռեւս 1798ին Պաւելի Սենատին ուղղած մի հրամանագրում նշուում է «դերբենտցի հայերին» Ղզլարից վերեւ եւ հին Մաջառ բնակավայրի մօտ հողատարածքներ յատկացնելու մասին³⁴: 1799ի Ապրիլի 15ին՝ Սենատին ուղղուած Պաւելի մի այլ հրամանագրում, ինչպէս նաեւ Հոկտեմբերի 28ի հրովարտակում յիշատակուում են «Դերբենտի եւ Մուշկուրի հայերին» տրուելիք իրաւունքներն ու արտօնութիւնները՝ նոր տարածք-

ներում բնակաւորուելու եւ Հին Մաջառ բնակավայրի տեղում Սուրբ Խաչ անունով քաղաք Հիմնելու վերաբերեալ³⁵։

Հետաքրքրական է, որ Հենց այս դէպքերի կապակցութեամբ 1812ին կազմուած պատմական մի փաստաթղթում Հանդիպում է «թաթ Հայեր» տերմինը՝ «Ղզլարի թեզիկ Հայեր» (Kizlarskie tezikskie armiane)³⁶։ ԺԹ. դարի ռուսական որոշ աղբիւրներում «թաթ» էթնոնիմը նշուած է «թեզիկ» (tezik) տերմինով³⁷։ Սա ուշագրաւ է այն առումով, որ «Հայ-թաթեր» կամ «թաթ Հայեր» տերմինը ԺԹ.-ի դարերում, գլխաւորապէս Հանդիպում էր գիտական գրականութեան մէջ, իսկ սա ուղղակի վկայութիւն է պաշտօնական փաստաթղթում։

ԺԸ. դարավերջին Արդութեանի կազմած մի տեղեկագրում նշուած են «Դերբենտից եւ Մուսկուրից ելած» 810 ընտանիք կամ 5212 շունչ։ Ըստ նոյն տեղեկագրի, Մաջառում կար 120 տուն՝ 680 շունչ բնակչութեամբ³⁸։ Զի բացառուում, որ սրանց մի մասը եւս գաղթած լինէր Դերբենդից ու Մուսկուրից։

Գաղթականների Հաստատուած նոր վայրերում Հիմնուեցին Հաւաքական բնակավայրեր. Հանդէս եկան իրենց նախկին գիւղերի անունը կրող գիւղեր։ ԺԹ. դարի ռուսական մի փաստաթղթի Համաձայն, ԺԸ. դարավերջին գաղթած բնակիչները Ղզլարի ուեզդում Հաստատուել են երեք գիւղերում՝ Կարաթալինսկ (Ղարաջալի), Մալախալինսկ (Մոլլա-Խալիլ) եւ Դերբենտսկ³⁹։ Այս երեք բնակավայրերը յիշատակուած են դեռեւս 1813ից⁴⁰։ Ռուսական մի այլ փաստաթղթում նշուած է, որ «Դերբենտի եւ Մուսկուրի Հայերը», թուով՝ 3378 հոգի, 1797ին Հաստատուել են Ղզլարում, Ղզլարի, Մոզդուկի եւ Գէորգիեւսկի ուեզդներում։ Ըստ 1818ի տուեալների՝ Մոզդուկի ուեզդում նշուած է Կասաեւ-Շամա բնակավայրը (105 տուն), Գէորգիեւսկի ուեզդում Սուրբ Խաչը (12 տուն), Ղզլարի յարակից տարածքներում՝ Մալախոլինսկոյէն (Մոլլա-Խալիլ, 120 տուն), Կարգալինսկոյէն (153 տուն) եւ Դերբենտսկը (89 տուն)⁴¹։

Պատմաբան եւ բանասէր Հ. Մինաս Վարդապետ Բժշկեանցը իր շրջագայութեան ժամանակ Ղզլարից Հիւսիս յիշատակուած է Դերբենդից գաղթած «Հայերի» Հիմնած գիւղերի մասին եւ նրանցից անուանում է Հետեւեալները՝ Բեքեթէ, որտեղ բնակուած էին 70 տուն «Դարբանդեցի Հայք», Մոլլախալիլ՝ 100 տուն «գիւղականք Դարբանդու», Ղարաջալիլ՝ 50 տուն «գիւղականք Դարբա[ն]դու»⁴²։ Բեքեթէն նշուած

է նաեւ աւելի վաղ շրջանի աղբիւրներում՝ իբրեւ «Բեքեթէ դարբան-դեցուոց գեղջ» (1817ին)⁴³, «գեղջ Դարբանդուոց» (1822ին)⁴⁴ եւլն։

Ինչպէս նշուեց, ԺԸ. դարում գաղթած բնակչութեան մի մասը հաստատուեց Կասաեւ-Շամա բնակավայրում, որ յայտնի էր նաեւ Ղուրա անուամբ։ 1852ին Կասաեւ-Շաման վերանուանուեց Եղեսիա եւ այն ժամանակ ունէր 1566 բնակիչ⁴⁵։ Եղեսիայի բնակիչները թէեւ լուսաւորչականներ էին, բայց շատ մահմեդական սովորոյթներ ունէին, օրինակ՝ համարեա բոլոր տղամարդիկ սափրում էին գլուխները⁴⁶։ Սարգիս Եպիսկոպոս Ջալալեանցի այցելութեան ժամանակ՝ ԺԹ. դարի կէսերին, Եղեսիան ունէր 300 տուն բնակիչ։ Նա յիշատակում է նոյն բնակավայրի երեք տարբեր անուանումները՝ «Կօսաեամ, Ղօրա, Նոր Եղեսիա» եւ նշում, որ «չիք ուսումնարան աստ եւ չգիտեն խօսիլ հայերէն, սովորական բարբառ նոցա է պարսկերէն, զոր ուսեալ են ի Դարբանդ» եւ որ «ունեն մի եկեղեցի»⁴⁷։ Բնակչութեան մասին Ջալալեանցը նշում է, որ «գաղթեալք ի Դարբանդ», իսկ Նոր-Դարի թղթակիցը մանրամասնում է, որ Եղեսիայի բնակիչները գաղթել են Ղուբայից, Քիլվարից, Խաչմասից։ Նրանք այստեղ թէեւ զբաղւում էին երկրագործութեամբ, այգեգործութեամբ ու խաղողագործութեամբ, սակայն նրանց նախնիների զբաղմունքը շերամապահութիւնն էր եղել⁴⁸։

Եղեսիան այժմ էլ հայ-թաթերի խոշոր բնակավայր է, որտեղ 1980ականներին շատ ընտանիքներում դեռեւս խօսում էին «պարսկերէն ենթաբարբառով»⁴⁹։

ԺԸ. դարի վերջին «Դերբենտի ու Մուշկուրի հայերին» հին Մաջառ բնակավայրի տեղում Սուրբ Խաչ անունով քաղաք հիմնելու արտօնութիւն էր տրուել, որպէսզի առեւտրականներն ու արհեստավորները հաստատուէին այդտեղ։ Ռուսական իշխանութիւնների սպասելիքները չարդարացան, սակայն։ Դեռեւս Պոտոցկին նշում է՝ 1798ի վերաբերեալ, որ այդ վայրը յատկացուած էր «Շիրվանից նոր եկած հայերին», որոնք դա չեն ցանկացել⁵⁰։ 1818ին այստեղ 12 տուն էր հաստատուել, որոնք ցանկանում էին տեղափոխուել Ղզլարում եւ Բեքեթէ գետի մօտ հաստատուած իրենց հայրենակիցների մօտ⁵¹։

Ղզլարին յարակից տարածքներում հայ-թաթերի Դերբենտսկ, Կարաթալիսկոյէ (Ղարաջալի) եւ Մալախալիսկոյէ (Մուլա-Խալիլ) գիւղերը յիշատակւում են նաեւ 1831ին⁵²։ 1833ին, այդ գիւղերի բնակիչները՝ «հակառակ իրենց կամքի եւ ցանկութեան», դարձուեցին «գծային (սահմանային) կողակներ»։ 1836ին հայերի վրայից այդ պար-

տաղրանքը վերացուեց պայմանով, որ կառավարութեան կողմից իբր սահմանային գիծ նշուած այդ տարածքներից բնակիչները տեղափոխուեն Սուրբ Խաչ: Ըստ 1845ին ընդունուած մի այլ խիստ որոշման, այդ գիւղերի բնակչութիւնը 4 տարուայ ընթացքում պէտք է վաճառէր իր այգիները, իսկ չվաճառուածները 4 տարի յետոյ անվճար անցնելու էին կողակական իշխանութիւններին⁵³: Այնուամենայնիւ, անսալով սուրբխաչեցիների բողոքին՝ ռուսական իշխանութիւնները 1849ին մեղմացրին իրենց որոշումը եւ այդ հողատարածքները թողնուեցին բնակչութեան տնօրինութեանը՝ վերացնելով վաճառքի վերաբերեալ ժամկէտային սահմանափակումը⁵⁴:

Չնայած նման վերիվայրումներին, Ղարաջալի գիւղը ժ.թ. դարի վերջին դեռեւս կար: Այն 1912ին նշում է որպէս «Թաթախօս հայ գիւղ»⁵⁵: Ի. դարի վերջին հայ-թաթեր կային նաեւ Ղզլարին յարակից Սարաֆան (Շելկոզաւոդսկայա)⁵⁶ գիւղում: Ըստ Բարխուտարեանցի վկայութեան, Ղուրայում, Մաջաուում եւ Սարաֆան գիւղում հաստատուած «գաղթականներն ցարդ պահպանած են իւրեանց հետ տարած լեզուն հայերէնի հետ միասին»⁵⁷:

Ջալալեանցը Սուրբ Խաչ իր այցելութեան ժամանակ նշում է, որ այնտեղ կար 800 տուն՝ «գաղթեալք ի Դարբանդ» եւ «չգիտեն խօսիլ գհայերէն»⁵⁸: Նա յիշատակում է, որ «կից այս քաղաքին փոքրիկ Մաճաուն», ունէր 28 հայ գերդաստան եւ փոքր ու անշուք մի եկեղեցի: Հաւանաբար այս բնակավայրը նկատի ունի Միլլէրը, երբ գրում է, որ հայ-թաթեր հաստատուել էին Մաջաուում եւ Պրիկումսկում (Սուրբ Խաչ): Սուրբ Խաչը ժ.թ. դարի աղբիւրներում կոչւում է նաեւ Մաջաու, իսկ ժ.թ. դարի առաջին կէսից մի այլ տեղեկութեան համաձայն, այստեղ հաստատուած գաղթական բնակիչները կոչւում էին «մաջաուցիներ»⁵⁹:

Նոր-Դարը 1884ին գրում էր, որ Սուրբ Խաչի բնակչութիւնը գաղթել է 1840ին՝ Ղզլարին մերձ Բեքեթէ գիւղից, եւ որ այնտեղ կան ընտանիքներ, որտեղ դեռեւս գործածական է թաթերի լեզուն⁶⁰: Ըստ մէկ այլ տեղեկութեան՝ Սուրբ Խաչի բնակչութիւնը, որը գաղթել էր Դերբենդի կողմերից, մինչեւ 1841-1842 բնակւում էր Բեքեթէ աւանում եւ միայն այնուհետեւ տեղափոխուել էր Սուրբ Խաչ⁶¹:

Ինչպէս նշում է Միլլէրը, Սուրբ Խաչում կային քիվարցիներ, դարաջալցիներ ու մաջաուցիներ (Դերբենդին յարակից Մաջաու գիւղից): Քիվարցիները 1920ականներին դեռեւս պահպանել էին թաթերէնը եւ

կոչւում էին «մալախանցիներ» (malakhantsi), քանի որ իրենց հայրենիքում եղել են Ղուբայի խանի (մալխան) հպատակներ⁶²։

Աւելի ուշ, նիւթերի պատառիկների հիման վրայ ազգագրագէտ Նատալիա Վոլկովան մասնաւորեցրեց, որ ԺԸ. դարի վերջին Հիւսիս-արեւելեան Այսրկովկասից գաղթած բնակչութեան հիմնական զանգուածը հաստատուել էր Ղզլարում ու Մոզդուկում⁶³։ Միլլէրը նշում է, որ հայ-թաթեր հաստատուել էին նաեւ Տուապսէում ու Անապայում⁶⁴։ Հայ-թաթեր կային նաեւ Պետրոպոլսկում⁶⁵ եւ Անդրէա բնակավայրում⁶⁶։

Բազում տեղեկութիւններ կան նաեւ հայ-թաթերի մի հատուածի պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում մահմեդականացման մասին։ Խիզիում թաթերի մօտ տարածուած աւանդութեան համաձայն, տեղի բնակչութիւնը մինչ իսլամի ընդունումը հայադաւան է եղել⁶⁷։

Հիւսիս-արեւելեան Այսրկովկասում, որը նաեւ թաթերի բնակութեան հիմնական տարածքներից է, ըստ Բարխուտարեանցի, կային «80000 բնակիչ», որոնք նախկինում հայադաւան են եղել, իսկ այժմ Օմարի աղանդի հետեւորդներ, այսինքն՝ սիւննի-մահմեդականներ են, սակայն դեռեւս պահպանում են մի շարք քրիստոնէական սովորոյթներ։ Օրինակ՝ նրանք աջ ձեռքով խաչակնքում են նոր հունցած խմորի, կրակից նոր վերցրած կերակուրի եւ նոր քնեցրած երեխայի վրայ եւլն⁶⁸։

Զալալեանցը նշում է, որ Քիլվարի շուրջ բնակւում են «Պարսիկք կր[օն]ափոխեալք ի Հայոց», բայց «տոհմանուն նոցա մնան անփոփոխ՝ որպէսիք են Օհանօղլի, Սարգիսօղլի, Մարգարօղլի եւլն»։ Ըստ Զալալեանցի՝ կրօնափոխութիւնը եղել է ԺԴ. դարու վերջաւորութեան կամ ԺԵ. դարու սկիզբը՝ Լենկ թեմուրի օրօք⁶⁹։

Նախկինում հայ-թաթերով բնակեցուած, սակայն ԺԸ. դարի վերջին արդէն մահմեդականացուած գիւղ էր Ղուբայի շրջանի Թալաբին (վերին եւ ներքին)։ ԺԹ. դարի վերջին այստեղ պահպանւում էր կիսաւեր եկեղեցին եւ գերեզմանատունը։ Միլլէրը նշում է, որ ԺԸ. դարի վերջին գիւղի հիմնական բնակչութիւնը հեռանում է Ռուսաստան, իսկ մնացած մօտ մէկ տասնեակ տունը ընդունում է մահմեդականութիւն⁷⁰։ Աւելի հանգամանալից է Բարխուտարեանցի մօտ եղած տեղեկութիւնը, ըստ որի գիւղի 500 տուն բնակչութիւնը՝ 5 քահանաներով հանդերձ, գաղթում են։ Այնուհետեւ 8 գերդաստան ետ է բերւում,

որոնց եւ մահմեդականացնում են: ԺԹ. դարի վերջին, գիւղում դեռ-
եւս հանդիպում էին հայկական անուններ՝ Արթին ուշադի, Բաղդա-
սար ուշադի, Օհան օղլի⁷¹: Մահմեդականացում էին նաեւ Զէյուա ու
Զերգաւա գիւղերը: Վերջինիս բնակիչները դեռեւս 1920ականներին
իրենց համարում էին նախկին «հայեր»: Թէեւ Զէյուայի բնակիչները
չէին ընդունում, որ իրենց նախնիները «հայեր» են, սակայն այդ մասին
լաւ գիտէին Թալաբիի եւ Զերգաւայի բնակիչները⁷²: Այդ տարածքա-
շրջանում կային նաեւ հայկական յուշարձանների ու լքուած բնակա-
վայրերի բազմաթիւ հետքեր:

Հայ-թաթերի մի հատուած էլ մահմեդականացուեց Գէօզչայ գե-
տից արեւելք ընկած տարածքում: Միլլէրը տեղեկացնում է, որ այդ
տարածքի թաթերը իրենց համարում էին նախկին հայեր⁷³: Բարխու-
տարեանցը, նշելով Շաքիի շրջանի մահմեդականացումը՝ «տաճկա-
ցեալ հայոց» մասին, գրում է, որ Գէօզչայի գաւառում, Թալաստան
գիւղում եւ շրջակայքում, լեզգիների միջոցով ԺԸ. դարում մահմեդա-
կանացուել էր 5000 ծուխ⁷⁴: 1886ի մարդահամարի տուեալներով Թա-
լաստան գիւղում բնակւում էին թաթ-սիւնիներ⁷⁵:

Ըստ մեր բանասացներից մէկի հաղորդման՝ «Թալաստանում հա-
յեր են ապրել, որոնք իրենց լեզուն են ունեցել, ուրիշ լեզուով են խօսա-
ցել»⁷⁶: Ըստ մէկ այլ բանասացի՝ ինքը տեսել է, թէ ինչպէս լահիճ (հա-
ւանաբար տուեալ դէպքում՝ թաթ - Ա.Յ.) տանտիկինը դեռ հացի
խմորը չկտրած, խաչ է արել եւ իր հարցին՝ «ինչո՞ւ», ասել է, որ իր
հայրերից ու մայրերից է տեսել՝ «Իրենց նախնիները հայեր են եղել,
յետոյ են կրօնափոխ եղել: Իրենք հայից գոյացած են»⁷⁷:

Նոյն տարածքում նախկին հայ-թաթեր էին ապրում նաեւ Հաֆ-
թասիոր գիւղում, որի բնակիչները, նշում են, մահմեդականութիւն են
ընդունել ԺԴ.-ԺԵ. դարերում՝ շիրվանշահերի իշխանութեան ժամա-
նակ⁷⁸:

Արեւելեան Այսրկովկասի թաթերով բնակեցուած տարածքներում
կային հայկական քրիստոնէական յուշարձանների ու գերեզմանա-
տների բազմաթիւ հետքեր, շատ յաճախ նաեւ՝ «Արմանի» բաղադրա-
մասով տեղանուններ: Օրինակ՝ Ապշերոնեան Սաբունչի թաթ մահմե-
դականների բնակավայրը հարեւան Բալախան գիւղի թաթերը կոչում
էին Արմանի Դի (հայկական գիւղ)⁷⁹: Այն յայտնի էր նաեւ Արմանի

Բուլաղի (հակական աղբիւր)⁸⁰ անունով: Ղուբայի շրջանում կար Արմանի Դիգէ բնակավայրը⁸¹:

ԺԹ. դարի վերջին Այսրկովկասում մնացել էին հայ-թաթերի երեք հիմնական գիւղեր՝ Մաղրասա (Շամախու շրջան), Քիլվար եւ Խաչմաս (Ղուբայի շրջան): ԺԹ. դարի վերջին յիշատակուող Խաչմասը նշուում է որպէս Նոր Խաչմաս եւ նրանից քիչ հեռու գտնւում էին հին Խաչմասի ակերակները⁸²: ԺԸ. դարի վերջի եւ ԺԹ. դարի սկզբի որոշ սկզբնաղբիւրներում նշուում է Մեծ եւ Փոքր Խաչմաս գիւղերի մասին⁸³, թէ եւ առաւել պատասխանատու փաստաթղթերում, մասնաւորապէս՝ ռուսական հրամանատարութեանը դիմած 9 գիւղերի շարքում յիշատակւում է միայն մէկ Խաչմաս: Հնարաւոր է, որ ԺԹ. դարի վերջում յայտնի Խաչմասը յիշուող գիւղերից որեւէ մէկը լինէր: ԺԹ. դարի կէսերի մի քարտէզում նշուած է Մեծ Խաչմաս⁸⁴: Այդ գիւղի մի մասում բնակւում էին հայ-թաթերը՝ 30 տուն, իսկ միւս մասում՝ թրքալեզու մահմեդական բնակչութիւն:

ԺԸ. դարի վերջին Խաչմասից նոյնպէս արտագաղթել են դէպի Ռուսաստան: Սմբատեանցը նշում է, որ այդ կողմերում բաւական հայոց բազմութիւն է բնակուել, որ յետագայում հեռացել է Մոզդուկ, Ղզլար, Պետրովսկի եւլն⁸⁵: Նոր-Դարի վերը նշուած մի տեղեկութեան մէջ ասւում է, որ Եղեսիայի բնակիչները գաղթել են նաեւ Խաչմասից⁸⁶:

ԺԸ. դարի վերջին Ռուսաստան էր գաղթել նաեւ Քիլվարի բնակչութիւնը եւ գիւղում մնացել էր 50 տուն⁸⁷: Ինչպէս նշուեց, քիլվարցիներ կային Սուրբ Խաչում, Եղեսիայում, նաեւ Ղզլարում եւ շրջակայքում⁸⁸: ԺԹ. դարի վերջին, ըստ Բարխուտարեանցի, գիւղն ունէր 100 ծուխ, 420 բնակիչ⁸⁹:

Մեղու Հայաստանի լրագիրը 1871ին յիշատակում է Մուշկուրի շրջանի Ղարաջալու գիւղում բնակուող 4 գերդաստանների մասին, որոնք, ինչպէս քիլվարցիներն ու Խաչմասցիները, խօսում են «պարսից աղաւաղեալ» լեզուով⁹⁰:

Այսրկովկասում մնացած հայ-թաթերի ամենաբազմամարդ գիւղը Մաղրասան էր: ԺԹ. դարի վերջին այն ունէր 483 ծուխ, 2780 բնակիչ⁹¹:

Մադրասա Գիւղի Ընդհանուր Տեսքը (1950ական թուականներ)
Լուսանկարը տրամադրել է մադրասացի Սոնա Խաչիկեանը

ԺԹ. դարի վերջին, ըստ Բարխուտարեանցի տեղեկութեան՝ թաթախօս բնակչութիւն կար եւ Շամախու շրջանի Հնդար գիւղում։ Հեղինակը այս գիւղի մասին նշում է. «Լինաց կողմից գաղթած է վերին թաղի ժողովուրդը, որ բացի հայերէնից պահած է ցարդ եւ իւր նախնի բարբառը»⁹²։ Ըստ Միլլէրի՝ Հնդարում ԺԹ. դարի վերջ-ի. դարի սկզբում կային ընտանիքներ, որոնք խօսում էին թաթերէն՝ Մադրասայի խօսուածքով⁹³։ Այս գիւղում թաթախօս բնակչութեան մասին նշում է նաեւ Ղալթախեանը⁹⁴։ Միլլէրը գտնում էր, որ այն հաւանաբար հայկականացած թաթախօս գիւղ է⁹⁵։ Կարծում ենք, սակայն, որ Միլլէրի այդ կարծիքը չափազանցուած է. հնարաւոր է, որ ԺԹ. դարի վերջին մի քանի թաթախօս ընտանիքներ հաստատուած լինէին այդ գիւղում։ Հայ-թաթերի փոքր խումբ հնարաւոր է եւ լինէր Դերրենդ քաղաքում⁹⁶։ Այնուամենայնիւ Այսրկովկասում հայ-թաթերի հիմնական բնակավայրերն էին վերը նշուած Մադրասա, Քիլվար եւ Խաչմաս գիւղերը։

Այսպիսով, ԺԸ. դարում Արեւելեան Այսրկովկասում դեռեւս կային շուրջ մէկ տասնեակից ավելի գիւղեր, որոնցում բնակւում էր թա-

Թախոս հայադաւան բնակչութիւն: Ակտիւ այլէթնիկ եւ այլադաւան միջավայրը, ինչպէս նաեւ քաղաքական իրադարձութիւնները, որոնք ուղեկցուած էին էթնիկական եւ դաւանական հակադրութիւնների սրմամբ, ինչպէս նաեւ քրիստոնեաների հանդէպ կիրառուող էթնո-դաւանական ագրեսիութեամբ, անհնարին դարձրին հայ-թաթերի յետագայ գոյութիւնը իրենց պատմական հայրենիքում: Հայ-թաթերի զգալի մի հատուած, ԺԸ-դարի վերջին, ռուսական զօրքերի հետ գաղթեց եւ հիմնականում հաստատուեց Հիւսիսային Կովկասի արեւելեան եւ կենտրոնական շրջաններում՝ Ղզլարում եւ շրջակայքում, Մոզդուկում, Սուրբ Խաչում եւ Եղեսիայում: Այս շրջաններում հանդէս եկան հաւաքական նոր բնակավայրեր, որոնց մէջ եւ կային իրենց նախկին գիւղերի անուններով գիւղեր՝ Ղարաջալի եւ Մուլա-Խալիլ (վերջինս գոյատեւեց մինչեւ 1830-40-ականները): Արտագաղթող հայ-թաթերի մի մասն էլ ցրուեց ռուսաստանեան եւ կովկասեան զանազան քաղաքներում ու բնակավայրերում: Հայ-թաթերի մի այլ հատուած էլ պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում, ներառեալ՝ ԺԸ-դարում, մահմեդականացուեց: Վերջիններիս մի զգալի մասի մօտ դեռեւս ԺԹ-դարում պահպանուած էին իրենց քրիստոնէական անցեալի մասին յիշողութիւններ: ԺԹ-դարի վերջին իրենց պատմական հայրենիքի միայն երեք գիւղերում մնացել էին այս խմբի բեկորները:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Սերգէյ Ղալթախչեան, «Հայ-Պարսիկները (Հայ-թաթերը) եւ Նրանց Լեզուն», *Իրան-Նամէ*, Թիւ 1, 1995, էջ 8-9. V. Voskanian, 'Indo-iranskies etnicheskie gruppi v Armenii' [Հնդ-Իրանական էթնիկական խմբերը Հայաստանում], տե՛ս՝ *Tsentrlnaia Aziia i Kavkaz* [Կենտրոնական Ասիա եւ Կովկաս], Թիւ 5, 1999, էջ 89.
- ² «Թաթեր» եւ «Թաթերէն», տե՛ս՝ *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, հ. 4, Երեւան, 1978, էջ 120. M. Matatov, 'K voprosu o tatskom etnose' [Թաթական էթնոսի ծագման Հարցի Մասին], *Sovetskaia Etnografiia* [Խորհրդային Ազգագրութիւն], Թիւ 5, 1981, էջ 109-112. Zh. Golotvin and M. Matatov, 'Tati' [Թաթեր], *Voprosi istorii* [Պատմութեան Հարցեր], Թիւ 11, 1986, էջ 187. M. Matatov, 'Tatskaia narodnost: istoriia i problemi' [Թաթական Ժողովուրդը. Պատմութիւն եւ Հարցեր], *Rossiiskaia ezhegodnik* [Ռուսաստանեան Տարեգիրք], Թողարկում II, 1990, էջ 53-62.
- ³ Հրաչեայ Աճառեան, *Հայոց Լեզուի Պատմութիւն*, հ. 1, Երեւան, 1940, էջ 322. Ս. Բարխուդարեան, «Դերբենդի Հայ-Աղուանական Թագաւորութիւնը», *Պատմա-Բանասիրական Հանդէս*, Թիւ 3, 1969, էջ 125-143. V. Grigorian, *Nasilstvennaia assimiatsiia musulmanskih natsionalnikh menshstv v Azerbaidzhane* [Մուսուլմանական

Ազգային Փոքրամասնութիւնների Բանի Զուլումը Ազրբեջանում], Երեւան, 1992, էջ 36:

⁴Այս խմբի վերաբերեալ կատարուած է միայն լեզուաբանական ուսումնասիրութիւն: Հաջթաթերէն բարբառը ուսումնասիրել է բանասէր Սերգէյ Ղալթախեանը՝ տե՛ս՝ Ս. Ղալթախեան, Մազրասայիների թաթերէն լեզուն, թեկնածուական դիսերտացիա, Երեւան, 1972:

⁵A. Lopukhin, 'Zhurnal putestestviia cherez Dagestan, 1718' [Դաղստանի վրայով ծանալարհորդութեան Պարբերագիր, 1718], *Istoriia, geografiia i etnografiia Dagestana* [Դաղստանի Պատմութիւն, Աշխարհագրութիւն եւ Ազգագրութիւն], Մոսկուա, 1958, էջ 7, 53:

⁶Նոյն, էջ 8, 53-54:

⁷P. Butkov, *Materiali dlia novoi istorii Kavkaza c 1722 po 1803g.* [Նիւթեր կովկասի Նոր Պատմութեան Համար 1722ից Մինչեւ 1803 թուականը], Սանկտ Պետերբուրգ, 1869, հ. 1, էջ 8-11:

⁸*Armiano-russkie otnoshenia v XVIII v.* [Հաջ-Ռուսական Յարաբերութիւնները ԺԸ-Դարում], Երեւան, 1967, հ. 2, մաս II, էջ 230-233:

⁹Նոյն, էջ 351: Մոլլա-Խալիլ (Մալախալիլ) եւ Նուզդի գիւղերը գտնուում էին Դերբենդի նահանգում:

¹⁰Նոյն, էջ 351-352: Այս ծանոթագրութիւնները կազմել են ժողովածուի խմբագիր Աշոտ Յովհաննիսեանը, Վ. Մարտիրոսեանը եւ Ս. Տէր-Ավակիմովան:

¹¹J. Potocki, *Voyage dans les steppes d'Astrakhan et du Caucase*, t. 1, Paris, 1829, էջ 104-105:

¹²«Պարսիկներ» բառն այստեղ, անշուշտ, գործածուում է պարսկական իշխանութիւն» խմատով, քանի որ չըջապատող գիւղերի բնակիչները իրականում էթնիկ պարսիկներ չէին:

¹³*Armiano-russkie otnosheniia v XVIII v.*, հատոր 4 (1760-1800 թթ.), Երեւան, 1990, էջ 433-434:

¹⁴Նոյն, էջ 434-435:

¹⁵Նոյն, էջ 448:

¹⁶Lopukhin, էջ 7, 53:

¹⁷Butkov, էջ 94:

¹⁸Մակար Մ. Վրդ. Բարխուտարեանց, *Աղուանից Երկիր եւ Դրացիք*, Թիֆլիս, 1893, էջ 126, 142-143:

¹⁹Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Սմբատեանց, *Նկարագիր Սուրբ Ստեփանոսի վանաց Սաղիանի եւ Միւս վանորէից եւ Ուխտատեղեաց եւս եւ Քաղաքացն եւ Գիւղորէից Որք Ի Շամախիոյ Թեմի, Տիֆլիս 1896*, էջ 513:

²⁰Բարխուտարեանց, *Աղուանից Երկիր*, էջ 126:

²¹Նոյն, էջ 136-139:

²²Բարխուտարեանց, *Աղուանից Երկիր*, էջ 135, կոմս Վ. Ա. Զուբովը 1796ի արշաւանքի ընթացքում ուսական բանակի հրամանատարն էր:

²³Հ. Մարաղեան, «Սուրբ Գրիգորիս Աղուանից կաթողիկոսի Մատուռ», *Նոր-Դար*, թիւ 5, 1891:

- ²⁴ Մեղու Հայաստանի, թիւ 1-2, 1859;
- ²⁵ Բարխուտարեանց, Աղուանից Երկիր, էջ 143;
- ²⁶ B. Miller, *Tati: ikh rasseleniia i govori* [Թաթեր. Նրանց Տարաբնակեցումն Ու խօսուածքները], Բաքու, 1929, էջ 15;
- ²⁷ Լեւոն Պողոսեան, «Հիւսիսային Կովկասում Հայկական Գաղթավայրերի Հիմնադրման Մասին (XVIII դ.)», *Հրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, թիւ 6 (510), Յունիս 1985, էջ 61;
- ²⁸ Miller, էջ 15;
- ²⁹ Սմբատեանց, էջ 543-545;
- ³⁰ Miller, էջ 14;
- ³¹ Սմբատեանց, էջ 513-514;
- ³² *Armiano-russkie otnosheniia*, հ. 4, էջ 449;
- ³³ Miller, էջ 14. Ս. Ղալթախեան, «Համառօտակի Մադրասայի Հայ-Թաթերէնի Մասին», տե՛ս՝ Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիա, *Տեղեկագիր (Հասարակական Գիտութիւններ)*, թիւ 4, Ապրիլ 1957, էջ 86;
- ³⁴ *Armiano-russkie otnosheniia*, հ. 4, էջ 478;
- ³⁵ Նոյն, էջ 501-502, 513-516;
- ³⁶ *Akti Kavkazskoi arkheograficheskoi kommisii* (այսուհետեւ՝ AKAK) [Կովկասեան Հնագրագիտական Յանձնախումբի Արձանագրութիւնները], հ. 5, Թիֆլիս, 1873, էջ 853;
- ³⁷ Butkov, էջ 155;
- ³⁸ Պաւէլ Զորանեան, «Ռուսահայոց Գաղթօջախի Բնակչութեան Քանակական Կազմը (XVIII Դարի Վերջին Քառորդ)», *Պատմա-Բանասիրական Հանդէս*, թիւ 3 (149), 1998, էջ 64;
- ³⁹ AKAK, հ. 10, Թիֆլիս, 1885, էջ 707-709;
- ⁴⁰ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատմութեան Պետական Կենտրոնական Արխիւ (այսուհետեւ՝ ՀՀ ՊՊԿԱ), ֆոնդ 52, ցուցակ 1, գործ 25, թուղթ 22-23;
- ⁴¹ AKAK, հ. 6, մաս II, Թիֆլիս, 1875, էջ 592-593; Կարծում ենք թէ «Կարգալինակոյէ» անուանումը վրիպակ է եւ պէտք լինի «Կարաթալինակ», քանի որ այն կար դեռեւս 1813ին;
- ⁴² Մինաս Վարդապետ Բժշկեանց, *Ժանապարհորդութիւն Ի Լեհաստան Եւ Այլ Կողման Բնակեալս Ի Հայկազանց Սերելոց Ի Նախնաց Անի Քաղաքին*, Վենետիկ, 1830, էջ 405;
- ⁴³ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 52, ց. 1, գ. 88, թ. 1, 7, 10;
- ⁴⁴ Նոյն, գ. 25, թ. 29, 33;
- ⁴⁵ N. G. Volkova, 'O rasselenii armian na Severnom Kavkaze do nachala XX v.' [Մինչեւ Ի. Դարի Սկիզբը Դէպի Հիւսիսային Կովկաս Հայերի Տարաբնակեցման Մասին], *Պատմա-Բանասիրական Հանդէս*, թիւ 3 (34), 1900, էջ 261;
- ⁴⁶ Նոյն;
- ⁴⁷ Սարգիս Զալալեանց, *Ժանապարհորդութիւն Ի Մեծն Հայաստան*, հ. 2, Թիֆլիս, 1858, էջ 450;
- ⁴⁸ Նոր-Դար, թիւ 110, 1890;

- ⁴⁰ Դիւան Հայ Վիճադրութեան, պրակ VIII. Ռուսաստանի Դաշնութիւն, աշխատասիրութեամբ Գր. Մ. Գրիգորեանի, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատարակչութիւն, 1999, էջ 161:
- ⁴¹ Potocki, էջ 185-186:
- ⁴² AKAK, 4. 6, մաս II, Թիֆլիս, 1875, էջ 593:
- ⁴³ Նոյն, 4. 7, Թիֆլիս, 1878, էջ 950:
- ⁴⁴ Նոյն, 4. 10, Թիֆլիս, 1885, էջ 707-709:
- ⁴⁵ Նոյն, էջ 711:
- ⁴⁶ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1905, թ. 7:
- ⁴⁷ Նոր-Դար, թիւ 201, 1894:
- ⁴⁸ Բարխուտարեանց, Աղուանից Երկիր, էջ 143:
- ⁴⁹ Զալալեանց, էջ 451-452:
- ⁵⁰ *Sobranie aktov otnoiashchikhsia k obozreniiu istorii armianskogo naroda* [Հայ ժողովրդի Պատմութեան Տեսութեան Վերաբերեալ Փաստաթղթերի Ժողովածու], մաս II, Մոսկուա, 1838, էջ 76:
- ⁵¹ Նոր-Դար, թիւ 172, 1884:
- ⁵² ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 135, թ. 53:
- ⁵³ Miller, էջ 15:
- ⁵⁴ Volkova, էջ 260:
- ⁵⁵ Miller, էջ 14:
- ⁵⁶ Սմբատեանց, էջ 513:
- ⁵⁷ Զալալեանց, էջ 398:
- ⁵⁸ Miller, էջ 13:
- ⁵⁹ Բարխուտարեանց, Աղուանից Երկիր, էջ 125-126, 146: Տե՛ս նաեւ՝ Մակար Եպիսկոպոս Բարխուտարեանց, Պատմութիւն Աղուանից Ա. հատոր, Վաղարշապատ, Տպարան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, 1902, էջ 26:
- ⁶⁰ Զալալեանց, էջ 424:
- ⁶¹ Miller, էջ 14:
- ⁶² Բարխուտարեանց, Աղուանից Երկիր, էջ 136-139:
- ⁶³ Miller, էջ 14:
- ⁶⁴ Նոյն, էջ 13:
- ⁶⁵ Բարխուտարեանց, Աղուանից Երկիր, էջ 289-291:
- ⁶⁶ *Svod staticheskikh dannikh o naselenii Zakavkaskogo kraia, izvlechennikh iz poseimeinikh spiskov 1886 g.* [Անդրկովկասեան Երկրամասի Բնակչութեան Մասին Վիճակագրական Տուեալների Ժողովածու, Քաղուած 1886 Թուականի Ընտանեկան Ցուցակներից], Թիֆլիս, 1893:
- ⁶⁷ Արսէն Թակոբեան, դաշտային ազգագրական նիւթեր, տետր I, 1999, էջ 109:
- ⁶⁸ Նոյն, տետր II, էջ 30:
- ⁶⁹ Miller, էջ 13-14:
- ⁷⁰ Նոյն, էջ 13:
- ⁷¹ Svod:
- ⁷² Նոյն:

⁸³ Մաթևոսեանց, էջ 546:

⁸⁴ F. F. Simonovich, 'Opisaniia iuzhnogo Dagestana 1796 g.' [*Հարավային Դաղստանի Նկարագրութիւնը 1796 թուականին*], տե՛ս՝ *Istoriia, geografiia i etnografiia Dagestana*, էջ 146. Butkov, էջ 94. S. Bronevskii, *Noveishie geograficheskie i istoricheskie izvestiia o Kavkaze* [*Աշխարհագրական եւ Պատմական Նորագոյն Տեղեկութիւններ Կովկասի Մասին*], հ. 2, Մոսկուա, 1823, էջ 383:

⁸⁵ *Kavkazskii kalendar na 1857 g.* [*Կովկասեան Տարեցոյց 1857 թուականի*], Թիֆլիս, 1856:

⁸⁶ Մաթևոսեանց, էջ 543:

⁸⁷ *Նոր-Դար*, թիւ 110, 1890:

⁸⁸ Miller, էջ 15:

⁸⁹ Նոյն:

⁹⁰ Բարխուտարեանց, *Աղուանից Երկիր*, էջ 139:

⁹¹ *Մեղու Հայաստանի*, թիւ 38, 1871:

⁹² Բարխուտարեանց, *Աղուանից*, էջ 166-167:

⁹³ Նոյն, էջ 181:

⁹⁴ Miller, էջ 13:

⁹⁵ *Հալիթախեան*, էջ 85-96:

⁹⁶ Miller, էջ 13:

⁹⁷ Մաթևոսեանց, էջ 513:

FROM THE HISTORY
OF THE DEMOGRAPHIC DISTRIBUTION AND DEPORTATIONS
OF ARMENIAN-TATS
(early 18th - late 19th cc.)
(Summary)

ARSEN HAKOBIAN

The article discusses the history of those Tats who were also followers of the Armenian Church living in the regions of Derbend, Kuba and Mushkur in north-eastern Transcaucasia in the 18th century. After the Russian invasion of Transcaucasia in 1796, many of them migrated to the regions of Kizlar and Astrakhan in the North Caucasus in Russia, where they established new towns and villages. The article also focuses on various instances of collective conversion to Islam by members of this ethnic group. By the end of the 19th century, there were only three villages in Transcaucasia which were still inhabited by Tat-speaking members of the Armenian Church.